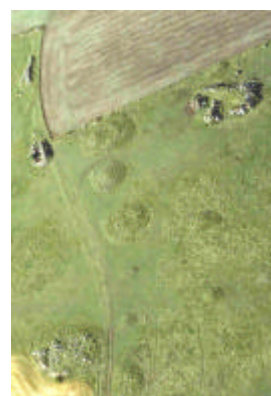

Vreta kloster - Knivinge

Vreta kloster socken
Linköpings kommun

Kulturmiljöenheten 2002

***Värdetext för riksintresse KE 36-37 Vreta kloster - Knivinge
enligt Riksantikvarieämbetets beslut 1997-08-18:***

Motivering:

A. Märklig klostermiljö med kyrka och ruiner av ett tidigmedeltida cisterciensernunnekloster samt sockencentrum.

B. Rika fornlämningsmiljöer i ett böljande odlingslandskap.

Uttryck för riksintresset:

A. Till klostret hör förutom ruinerna och kyrkan en kvarstående medeltida ekonomibyggnad av sten. Kyrkan innehåller flera av Johan III uppsatta gravmonument över medeltida kungligheter. Prästgård från 1700-talet, sockenstuga och fattigstuga. Gullbergshögen, tingsplats i Gullbergs härad.

B. Flera gravfält och storastensättningar från järnålder ligger i ett till största delen uppodlat drumlinslandskap, kännetecknat av långsträckta och välvda moränkullar.

Bilder på framsidan:

Vy över Vreta kloster mot ONO, vy över Högby, fornlämning 18 samt vy över fornl 14 vid Håckla. Foto Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet. 1991.

Förord

När ett område klassas som riksintresse innebär det att kulturmiljön i området har ett värde av betydelse för såväl länet, som hela landet. I Sverige finns ca 1700 riksintressanta kulturmiljöområden. Ett 90-tal av dessa ligger i Östergötland. Riksintressena ska representera hela landets historia, från stenålder till nutid. De ska åskådliggöra hur vi genom århundraden utnyttjat naturens resurser, olika tiders näringsliv och sociala villkor, byggnadsskick samt estetiska ideal.

Riksintressebegreppet lagreglerades genom införandet av naturresurslagen (NRL) år 1987. Idag skyddas riksintressena av Miljöbalken. I 1 kap 1 § fastslås att lagen ska tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Vidare i 3 kap 6 § att områden som är av riksintresse för naturvården, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada natur- eller kulturmiljön. Länsstyrelsen har ansvar att föra ut "statens anspråk" för kulturmiljövården och kommunerna ska redovisa dessa områden i sin översiktsplan, samt ange hur riksintresset ska tillgodoses i samhällsplaneringen. Alla har ett ansvar för kulturmiljön. I Kulturminneslagen 1 kap 1 § står "Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla...". Riksintressen finns för flera sektorer, bl a naturvård och friluftsliv.

Syftet med denna rapport har varit att klargöra vad som konstituerar riksintresset, klarlägga riksintressets gränser samt uppmärksamma förändringar vilka kan medföra skada för kulturmiljön i riksintresset. Rapporten vänder sig till såväl länets kommuner, som hembygdsintresserade eller "kulturturister".

Projektet har en referensgrupp, där flera av Länsstyrelsens sektorer är representerade. Arbetet och sammanställningen av rapporten har utförts av Annika Toll på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet.

Bengt Häger
Länsantikvarie

Innehållsförteckning

Riksintresse Vreta kloster-Knivinge (KE 36-37)	5
Landskapet	6
Fornlämningar	8
Sten- och bronsålder	8
Järnålderns gravar och gravfält	8
Rester av järnålderns åkerbruk	9
Gullbergshögen	10
Arkeologiska utgrävningar i riksintresset	11
Vreta Klosters kyrka och nunnekloster från 1100-talet	13
Kyrkan	14
Klostret	16
Vreta Klosters kyrkby - ett sockencentrum	17
Övriga byar i området	21
Riksintresse för naturvården	21
Riksintressets gränser	22
Hur bevaras den riksintressanta kulturmiljön?	23
Lagar som säkerställer riksintresset	24
Vårdplaner	25
Litteratur och andra källor	26

Bilagor:

1. Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, Vreta kloster socken.
2. Utdrag ur ekonomiska kartan, kartblad 085 66

Riksintresse Vreta kloster-Knivinge (KE 36-37)

Riksintresse Vreta kloster - Knivinge ligger nordväst om Linköpings stad. Trakten norr om Linköping var under järnåldern och medeltiden ett mycket centralt och strategiskt område i Östergötland. Det visar inte minst kungamaktens intressen i området - stenkilska ätten med gods i Vreta, sverkersätten i Kaga och tidigare under järnåldern synes Ledberg ha varit ett säte för den stormannaklass som då växte fram. (Kaga och Ledberg är också av riksintresse för kulturmiljövården, KE 34 och KE 35.)

I riksintressets norra del reser sig Vreta klostrets kyrka, vida synlig över slätten mot Linköping. Kyrkan, liksom klostret, uppfördes på initiativ av den stenkilska kungaätten i början av 1100-talet. Läget visar tydligt den makt och prestige kyrkobyggnaden innebar.

Flygbild över Vreta kloster, mot ONO. Foto Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet. 1991.

Väster och sydväst om Vreta klostrets by utbreder sig ett böljande landskap med ett flertal höjdryggar, s k drumlinier. På dessa höjder finns inte mindre än tolv gravfält och ännu flera ensamliggande gravar. Andra fornlämningar som är representerade är skålgropar, fossila åkrar och hålvägar. De flesta fornlämningarna härrör från järnåldern (ca 500 f Kr - 400 e Kr), men andra fynd visar att människor bebodde området redan under stenåldern. Fornlämningssmiljöerna är av mycket stort värde för landskapsbilden.

Öster om Vreta kloster ligger Gullbergshögen som enligt traditionen varit tingsplats i Gullbergs härad och givit häradet dess namn.

Byn Vreta kloster har länge fungerat som ett viktigt sockencentrum. I kyrkbyn finns idag prästgård, sockenstuga, fattigstuga, ålderdomshem, skola och arrendatorsboställe till prästgården.

Landskapet

Vreta klostrets kyrka ligger i den norra och högst belägna delen av riksintresset. Härifrån sluttar området kraftigt ned mot Svartån i söder. I öster möter sjön Roxen och sydväst om Vreta klostrets by utbreder sig ett kuperat silurmöränlandskap med flera höjdryggar, så kallade drumlinor. På dessa drumlinor, som idag är betesmarker, finns de flesta av de kända fornlämningarna i området.

Merparten av fornlämningarna härrör från järnåldern. De många gravfälten från denna tid visar på ett pedagogiskt sätt järnålderslandskapets struktur. Monumentalt på höjderna i landskapet ligger gravfälten med sina stensättningar och högar. På sluttningarna nedanför gravkullarna ligger de historiska byarna i området. På samma platser låg förmodligen också de förkristna boplatserna. Därmed ser vi i Vreta kloster ett landskap med kontinuitet från åtminstone yngre järnålder. Detta landskap fanns till stora delar kvar fram till laga skifte på 1800-talet.

Gravfälten ligger som öar i den annars uppodlade slättbygden (fornlämning 18, vid Högby). Foto mot SV, Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet. 1991.

Väster om Vreta klostrets by finns två markanta höjdryggar med ekbevuxen betesmark och två gravfält. På det västra gravfältet finns Östergötlands sannolikt största stensättning, 32 m i diameter. Inbäddad i ekdungarna ligger Sutaregården, som flyttades från Vreta klostrets by vid laga skifte år 1857.

Öster om Vreta kloster höjer sig Gullbergshögen, f d tingsplats i häradet, och i riksintressets nordvästra del är ”Knivingeberget” ett tydlig och markant inslag i landskapsbilden. Här finns dagbrott från kalkbrytning och högar av utbränd skiffer, s k rödfyr. Alunskifferns organiska beståndsdelar har utnyttjats som bränsle vid kalkbränning. Av häradskartan från år 1878 framgår att kalkbränning varit en viktig verksamhet. Förutom skifferbrottet vid Knivinge finns åtta kalkugnar markerade inom riksintresset.

Största delen av området utgörs annars av åkermark, starkt präglad av dagens rationella jordbruk. Skogsområden saknas. På ett par ställen, vid Håckla och Backgården vid Knivinge finns dock granplanteringar. Dessa bryter på ett mycket abrupt sätt upplevelsen av det annars så öppna landskapet.

Vägnätet i området har kraftigt förändrats. Nya vägar har tillkommit och många av de äldre har lagts igen och blivit åkermark. En av de äldre vägarna i området är den mellan Ledberg och Vreta kloster, som återfinns på 1700-talets storskifteskartor. Genom riksintresset går motortrafikleden mellan Linköping och Motala. Vägen är till stora delar anlagd på den gamla järnvägssträckningen norrut från Linköping mot Fornåsa/Motala. Vid motortrafikleden, strax norr om riksintresset, ligger fortfarande Vreta kloster järnvägsstation. I öster, mestadels utanför riksintresset, går gamla landsvägen mellan Linköping och Vreta kloster.

Utsnitt ur häradskartan, Gullbergs härad. År 1878.

Fornlämningsmiljön

Sten- och bronsålder

Ett flertal yxor från både sten- och bronsålder har påträffats i området väster om Roxen, enligt en inventering från 1934-35. Enligt uppgifter i Linköpings stads historia har också tre s k lihultsyxor påträffats i Vreta kloster. Dessa, tillsammans med några trindyxor, får ses som de äldsta fynden av människor i denna bygd. Då, i slutet av äldre stenålder, såg landskapet helt annorlunda ut. Områdets högre partierna var öar och halvöar i den havsvik, som sträckte sig från Slätbaken till Roxen.

Från yngre stenålder finns flera fynd av flintyxor och bergartsyxor. Att människor åtminstone tidvis bosatte sig i området visar också den grav som påträffades vid utgrävningen av klosterområdet i Vreta kloster. Graven är en s k båtyxegrav från yngre stenålder.

De ensamliggande gravhögarna i området härrör förmodligen från bronsålder och i Vreta kloster socken har ett flertal lösfynd från denna period påträffats. Riksintresset angränsar också till de rika bronsålderslämningarna vid Stora Sjögestad. Här påträffades ett flatmarksgravfält från yngre bronsålder och äldre järnålder i samband med att väg 32 mot Motala anlades i slutet av 1970-talet. Längre österut, vid Kungsbro, har två bronsålderhögar undersökts på 1950-talet. Från bronsålder kan man således räkna med att det fanns en varaktig bosättning i området.

Järnålderns gravar och gravfält

I riksintresseområdet finns inte mindre än tolv gravfält. De ligger på drumlinerna i landskapet och från varje gravfält ser man flera andra på höjderna runt omkring. Förhöjningarna i terrängen ger gravarna en monumental känsla, synliga på långt håll och förmodligen markerade gravfälten ättens hävd till den mark där förfäderna levde. På så sätt är gravfälten ett viktigt dokument över kolonisationen och bosättningen i området.

Gravfälten i riksintresset är särskilt pedagogiska på det viset att de har ett tydligt geografiskt samband med de historiska byarna, som ligger på sluttningen nedanför gravkullerna. Idag finns bara en eller ett par gårdar kvar på den gamla bytomten, men läget visar på en bosättningskontinuitet sedan järnåldern.

Den vanligast förekommande gravtypen är i särklass runda stensättningar, övriga gravformer är kvadratiska stensättningar och högar. Stensättningarna hör i allmänhet hemma i den äldre järnåldern, medan de mindre gravhögarna på gravfälten hör hemma i yngre järnålder. De större, lite mer ensamliggande högarna är förmodligen bronsåldersgravar.

Norr om Bjälösa gård finns Östergötlands största stensättning, tillika en av landets största (fornlämning 30). Stensättningen mäter 32 m i diameter och ca 0,4-0,5 m hög. Mitt i anläggningen ligger ett stenblock med tre skålgropar. Stensättningen har en ovanlig konstruktion då den är försedd med en övertorvad kantvall (Jönsson, 1981).

Rester av järnålderns bondebruk

I riksintresset finns flera lämningar efter järnålderns odlingslandskap. Området har specialstuderats av kulturgeografiska institutionen i Stockholm och flera lokaler visar tydligt hur människorna under järnåldern på bästa sätt utnyttjade landskapet.

Intill väg 36, vid Knivinge ungefär mitt i riksintresset, finns områdets mest kända lämningar av fossil åkermark (fornlämning 14). På krönet av en drumlin har ett stort gravfält anlagts under loppet av järnåldern. Gravfältet består av 195 runda stensättningar, 9 högar och 3 kvadratiska stensättningar. Runtom gravfältet, men främst i söder och öster, ligger de förhistoriska åkertegarna. De utgörs av parcellåkrar med diken, åkerhak, terrasseringar, övermossade stensträngar och mindre, oregelbundna stenanhopningar från odling och röjning.

Gravar och fossil åkermark, fornlämning 14 vid Håckla. Foto mot NNV, Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet. 1991.

Även vid Pålstorp i östra delen av riksintresset finns tydliga odlingsterrasser bevarade i terrängen (fornlämning 80).

Det har aldrig varit någon slump var bonden valt att lägga sina åkertegar. Under äldre järnålder var lättgenomsläpplig och stenfri mark det mest gynnsamma. Därför finner vi lämningar efter järnålderns åkrar på drumlinernas slänter, nedanför gravfälten. Åkerytorna har flyttats utför sluttningen i samband med att grundvattennivån sjunkit. Dalgångarna med sina leriga jordarter, som idag är åkermark, har långt fram i tiden använts som betesmark. Utmärkande för det gamla kulturlandskapet var små inhägnade åkerytor, vidsträckta slätter- och betesmarker, samt stora arealer grunda sjöar och vattensjuka marker.

Bosättningen har legat i anslutning till gravfälten och åkrarna, ofta på sydsluttningarna i området. Av dessa syns inget ovan mark. Resterna finns i form av gropar, härdar och stolphål under matjordslagret. Eftersom fornlämningarna i området har en så tydlig anknytning till de gamla byarna, får man anta att åtminstone den yngre järnålderns bebyggelse har legat på den historiska bytomten.

Gullbergshögen

Öster om Vreta kloster ligger Gullbergshögen (fornlämning 89). Traditionen berättar att man förr i tiden höll ting här och högen har givit namn åt häradet Gullberg. Häradindelningen går tillbaka till åtminstone vikingatiden och tros ha en militär bakgrund. Till grund kan ligga ett distrikt som kunde ställa upp en militär styrka på hundra man. Häradet hade också andra funktioner. De bildade t ex, som nämnts ovan, ett tingslag.

Fornminnesregistret beskriver högen som en naturlig moränhöjd varpå en hög, ca 10 meter i diameter, är anlagd. I impedimentets sydvästra del finns en igenrasad ingång till en jordkällare.

Enligt uppgift ska ett 60-tal vretabor ha begravts i kullen när pesten florerade vid 1710 års svåra pest.

Gullbergshögen, numera nästan helt igenväxt. Foto Länsstyrelsen. 2001.

Arkeologiska utgrävningar i riksintresset

En båtyxegrav i Vreta klostrets kyrka

Vid utgrävningen i Vreta klostrets kyrka 1917-18 påträffades en s k båtyxegrav från mellaneneolitikum. I graven fanns skelettet av en människa och gravgåvorna bestod av en båtyxa och ett lerkärl (Damell, Linköpings historia 1, 1976).

En hällkista vid Högberget. Fornlämning 10.

Vid Högberget undersöktes år 1901 en hällkista (fornlämning 10). I graven framkom fyra skelett, fyra pilspetsar av flinta, en syl av brons och en bältehake också av brons. Även gravurnor och ben är kända från området (Nordén, 1925).

En stensättning vid Glanstad. Fornlämning 153.

Vid Glanstad undersöktes år 1927 en stensättning (fornlämning 153). Graven var "ett lågt röse, 12 m av större stenar". Vid undersökningen påträffades ett skelett i N-S läge och bredvid detta ett eneggat järnsvärd, med avbrutet fäste. Vidare fanns hästtänder och två bitar från en järnkniv (Nordén, 1925).

En hällkista vid Sjögestad Källgård

Sjögestads Källgård ligger strax norr om gränsen för riksintresset. Här undersökte O. Montelius en hällkista år 1882. I graven påträffades bältehake, pincett och ring av brons, liksom en flintpilspets. Graven var plundrad före undersökningen.
Montelius O. Fornvännen 1906.

Ett gravfält vid Bergs by. Fornlämning 81.

Öster om Vreta kloster, på den plats där Lantbruksgymnasiet Vreta-Västerbyskolan ligger idag, låg förr Bergs gamla by. På 1950-talet undersöktes här ett gravfält från äldre järnålder (fornlämning 81). Totalt framkom 21 brandbegravningar och 4 skelettgravar. Bland fynden märks främst dryckeshornsbeslag av brons, kumknivar, synål, keramik m m.

Platsen ligger strax utanför riksintressets gräns, i öster.

ATA. Dnr 5391/53, 4500/53, 1375/55.

Gravar och järnfynd vid Stora Sjögestad

Vid Sjögestad, strax norr om riksintresset, har flera gravar från brons- och järnålder påträffats och undersökts genom årens lopp. I slutet av 1970-talet framkom ett flatmarksgravfält från yngre bronsålder och äldre järnålder. Vid Stora Sjögestad kommer också ett av vårt lands äldsta järnfynd, ett svärd tillverkat inom Hallstattområdet, ca 500 f Kr.

Rapport UV 1982:44. R. Fernholm.

Gravar och boplats vid Blåsvädet och Brunneby

Även vid Blåsvädet och Brunneby, också strax utanför riksintresset, har större gravfältundersökningar genomförts. Härvid har påträffats gravar och boplats från äldre järnålder.

Rapport UV 1982:45. R. Fernholm.

Vreta klostrets kyrka och nunnekloster

Det första nunneklostret i Vreta grundades av allt att döma i början av 1100-talet. Enligt skriftliga källor donerade då Kung Inge av ätten Stenkil och hans hustru Helena jord till klostret. Detta kan vara den tidigaste klosteretableringen i Sverige och för kung Inges del var klostret och stenkyrkan det yttersta beviset på den makt och prestige som ätten åtnjöt. Den stenkilska ätten ägde flera gårdar i socknen och huvudgården bör ha legat i närheten av klostret och kyrkan. Vid grävningsarbeten väster om kyrkan har grundmurar påträffats som kan vara rester efter denna gård (Tagesson, 1997).

Förmodligen fanns en träkyrka på platsen redan före det att klostret bildades. När delar av den nuvarande kyrkan undersöktes av Sigurd Curman under åren 1914 - 15 påträffades rester av tidigmedeltida kristna gravmonument (se Eskilstunakistor). De visar att man redan under kristendomens allra första skede uppfört en kyrka, förmodligen som gårdskyrka på den stenkilska ättens huvudgods. I början av 1100-talet uppfördes så den första stenkyrkan.

Lite senare under 1100-talet kom klosterkyrkan och godsinnehavet i den sverkerska ättens ägo, troligen genom drottning Ulfhild som först var gift med Kung Inge och därefter med kung Sverker. Karl Sverkersson lät omorganisera klostret tillsammans med sin syster, som också blev klostrets första abbedissa. Klostret återinvigdes år 1162 som ett cistercienserkloster och blev ett av Sveriges förnämsta nunnekloster. I samband med klostrets omdaning byggdes kyrkan om i enlighet med det cistercienska byggnadsskicket.

Ruiner efter klostret i Vreta. Foto Länsstyrelsen. 2001.

Klostret överlevde reformationen och upplöstes inte förrän de sista nunnorna dog på 1580-talet. Ruinerna efter de nedrasade och rivna byggnaderna ligger kvar norr om kyrkan. Området undersöktes i samband med renoveringen av kyrkan, och ytterligare några år på 1920-talet.

Kyrkan

Den kyrka vi ser idag har tillkommit framför allt under två perioder. De äldre delarna av kyrkan, från tidigt 1100-tal, är murad med grovhuggen kalksten i smala skift. Den yngre, från andra hälften av 1100-talet, är uppförd med slåthuggen kvadersten i bredare skift.

Den allra äldsta delen av kyrkan är långhuset med sina tvärskepp i norr och söder. Långhuset har ursprungligen haft kor med absid i öster. Även de båda tvärskeppen har haft absider. Efter denna första byggnation uppfördes det kraftiga tornet i väster och söder om det södra tvärskeppet tillkom ett litet kapell. Kapellet har sannolikt uppförts som den stenkilska ättens gravkor. Kapellet är invändigt ett runt kupolvälvt rum med absid och altarskiva i öster. På väggarna finns rester efter romanska kakelmålningar. Gravkapellet är i sin form synnerligen intressant och saknar motstycke i vårt land (Tagesson, 1993). Gravkapellet har kallats ”Ragvald Knaphövdes gravkor” efter det gravmonument som Johan III lät sätta upp här under 1500-talets senare del.

Som ett led i hela klosteranläggningens utbyggnad, tillbyggdes under 1100-talets senare del det stora, korsformiga koret, ”nunnekoret”. Hela kyrkan fick då en plan i överensstämmelse med det cistercienska byggnadsskicket, där lekmän respektive vigda disponerade olika, från varandra avskilda delar av kyrkan. Det tillbyggda koret utgjorde nunnornas del av kyrkan. Klosterkyrkan har alltså under hela medeltiden använts som sockenkyrka.

Kyrkan i Vreta kloster. Foto Länsstyrelsen. 2001.

Under förre hälften av 1200-talet eldhärjades kyrkan svårt. Vid återuppförandet gjordes avsevärda förändringar i kyrkans interiör. Från denna tid är bl a kryssvalven. Kyrkan återinvigdes den 13 juni 1289 av biskop Bengt i närvaro av kung Magnus Ladulås. Senare under medeltiden tillkom ett gravkor på södra sidan mellan det äldre tvärskeppet och det nya koret.

Efter reformationen förföll kyrkan allt mer. Johan III uppmärksammade emellertid kyrkans öde och lät år 1582 anslå extra medel till kyrkans restaurering. I detta sammanhang iordningsställdes de kungliga gravmonumenten över kung Inge d y och drottning Helena, Sune Syk, kung Ragvald Knaphövde (placerat i stenkiliska ättens gravkor) och den danske kungen Magnus Nilsson.

Under 1600-talet blev Vreta en attraktiv gravplats för flera adelsfamiljer. På långhusets södra sida uppförde den grevliga ätten Douglas ett gravkor.

Under åren 1915-1917 genomgick kyrkan en genomgripande restaurering under ledning av sedermera riksantikvarie, Sigurd Curman. Programförklaringen var enkel, Curman ville: "låta kyrkan på ett så ärligt och tydligt, men även så estetiskt tilltalande sätt som möjligt berätta sin historia och visa sina särdrag, varvid även senare tiders verk böra respekteras lika väl som äldres, om de utgöra något karaktäristiskt för sin tid". Curman började arbetet med en genomgripande murverksanalys och smärre utgrävningar, för att reda ut kyrkans komplicerade byggnadshistoria. Senare tiders puts avlägsnades och kyrkans murverk tilläts framträda. Detta arbete kom att bli stilbildande för flera generationers renoveringsarbeten.

Söder om kyrkan ligger en bod av gråsten som troligen tillkom vid medeltidens slut. Byggnaden har tidigare varit kyrkobod och på 1800-talet var sockenmagasinet inrymt i boden. Idag används byggnaden som bisättningsrum.

Medeltida byggnad ("kyrkbod") strax söder om kyrkan. Foto Lst. 2001.

Klostret

Resterna efter Vreta nunnekloster ligger norr om klosterkyrkan. Området har undersökts två gånger, dels vid renoveringen av kyrkan och dels några år på 1920-talet under ledning av Erik Lundberg. Resultatet visar att klostret har växt fram etappvis under längre tid.

De äldsta lämningarna som påträffades är en trähusbebyggelse, dels inom och dels väster om klosterområdet. Dessa kan härröra från det första klostret, men kan också vara lämningar efter den stenkilska kungsgården. I samband med cistercienserklostrets grundande på 1160-talet byggdes den östra klosterlängan. I bottenvåningen fanns sakristian, medan hela övervåningen upptogs av nunnornas sovsal. Via en trappa kunde nunnorna komma till sin plats i koret, direkt från sovsalen. Andra identifierade byggnader inom klosterområdet är kapitelsalen, klostrets samlingssal, och en av klostrets viktigaste byggnader. Vid undersökningen påträffades här ett dussin stenkistgravar under golvet. Vidare finns bl a en nordlig länga, refektorium samt kök i en friliggande byggnad. I ett av rummen finns en vatterncistern. Vattenledningen består av kalkstenshällar och har utgått från en källa bortom skolan i Vreta kloster. Klostret har med andra ord varit försett med rinnande vatten.

Utanför det egentliga klosterområdet finns en större stenbyggnad, uppförd under 1200-talets andra hälft. Här inryms sedan 1920-talet ett museum med fynd från utgrävningarna. Byggnadens ursprungliga funktion är inte känd, men den kan ha fungerat som magasin för klostrets värdefullaste tillgång - spannmål.

Den enda bevarade byggnaden från klostertiden. Foto Länsstyrelsen. 2001.

Vreta klosters kyrkby

Byn Vreta kloster. I förgrunden f d kommunalhus- och ålderdomshemmet Vretagården. Foto från söder. Länsstyrelsen, 2001.

Av 1700-talets storskifteskarta över Vreta kloster framgår att byn hade tre gårdar - Biskopsgården i kyrkans ägo, komministerbostället Sutaregården och Haggården (även kallad Tyskgården). De sistnämnda gårdarna låg före laga skiftet sydväst om kyrkan, medan Biskopsgården låg och alltså ligger alldeles väster om kyrkans bogårdsmur. Vid laga skiftet år 1845 flyttades komministerbostället Sutaregården till Ekbacken väster om kyrkan. Haggården flyttade ett stycke söderut, strax utanför riksintressets gräns i sydost.

Prästgården (Biskopsgården) uppfördes ursprungligen år 1754 i ett plan, men fick sin nuvarande utformning vid en ombyggnad år 1791. Mangårdsbyggnaden består av ett reveterat tvåvåningshus i för tiden typisk stil med mansardtak och en trekantsgavel på takfallet över entrén. Till mangårdsbyggnaden hör två flygelbyggnader av trä, uppförda på 1600-talet. Den västra flygeln uppfördes ursprungligen som prästgård och användes till dess att den ovan nämnda mangårdsbyggnaden uppfördes (år 1754). Flygelns södra del är en timrad bod med utkragad svalgång. Den har betecknats som ett s k biskopsloft, d v s biskopens gäststuga. Att prästen skulle hålla särskild gäststuga sammanhänger med biskopens behov av övernattnings i samband med visitationer och den gamla sedvanan att söka nattlogi i prästgården. Den östra flygeln ska ha uppförts som kaplansgård (komministerboställe) på 1600-talet, innan kronan år 1692 anslog Sutaregården som kaplansboställe år 1692. Det dröjde dock till 1780-talet innan östra flygeln övergavs och kaplanen flyttade till Sutaregården. (Gustavi, 1998).

Utdrag ur "Concept charta öfver Bergs By med Prästegården uti Wreta kloster sochn och Gullbergs härad 1773-1774. Lantmäteriet i Linköping, akt nr 45. Bergs By syns i kartan öster om Wreta kloster, där idag Lantbrukskolans byggnader ligger.

Biskopsgårdens manbyggnad från 1700-talet. Foto Länsstyrelsen. 2001.

De båda flyglarna är uppförda på 1600-talet. I förgrunden det s k "biskopsloftet".

Sutaregården ligger idag inbäddad i ekdungarna vid Ekbacken, omgiven av fornlämningar från järnåldern. Mangårdsbyggnaden uppfördes år 1876. Timmerstommen från den gamla gården på bytomten återanvändes vid uppförandet. Fasaden är klädd med faluröd locklistpanel och byggnaden har vitmålade fönster med spröjs. Taket är ett tegelklätt sadeltak. Till gården hör ekonomibyggnader bl a från tidigt 1800-tal, även dessa är utflyttade från bytomten.

Arrendatorsbostället till prästgården, Klostergården, är beläget sydväst om kyrkan och ligger på kyrkans bytomt. Manbyggnaden, uppförd under åren 1918-19 i 1 1/2 plan, har faluröd locklistpanel, vita tvåluftsfönster med två spröjs och tegeltäckt sadeltak. Till gården hör stora rödfärgade ekonomibyggnader. Gården ägs numera av Östergötlands läns hushållningssällskap.

Vreta klostrets kyrkby har varit ett viktigt sockencentrum, vilket också byggnader i byn visar. Strax söder om kyrkogården ligger två rödfärgade timmerhus - fattigstugan och den gamla klockaregården med sockenstuga. Byggnaderna är enligt uppgift uppförda på 1780-talet. Redan på 1600-talet finns det dock uppgifter om en sockenstuga och ett tingshus i byn. I detta sammanhang kan också nämnas att den s k kyrkboden på kyrkogården fungerade som sockenmagasin från år 1799 fram till 1862. Därefter förvarades i boden enbart det spannmål som inköptes för fattigvårdens behov.

I förgrunden fattigstugan i Vreta kloster by. På andra sidan gårdsplanen ligger klockaregården med sockenstuga. Foto Länsstyrelsen. 2001.

År 1879 uppfördes ett nytt fattighus i Vreta kloster, innehållande också ett kommunalrum. Byggnaden ligger omedelbart söder om den gamla fattigstugan (se bild på sidan 17). Ålderdomshemmet genomgick en omfattande renovering omkring 1930 och fick namnet Vretagården.

Nordost om kyrkan, på andra sidan vägen mot Blåsvädet ligger kyrkskolan, byggd år 1911, med tillbyggnad från år 1952 och lärarbostad från slutet av 1940-talet. Mitt emot skolan ligger Klockaregården, ett reveterat trähus uppfört år 1864. Byggnaden har fungerat som klockarebostad, småskola, lärarbostad samt bostad för kantorn.

Klockaregården från år 1864 ligger mitt emot Kyrkskolan. Foto Lst. 2001.

Övriga byar i området

Byarna i riksintresset är som redan nämnts mycket gamla och de ligger i nära anslutning till de förhistoriska gravfälten. Flera av byarna har i sitt namn efterleden -by, -stad eller -inge, vilket ytterligare pekar på de kan ha blivit anlagda under yngre järnålder. De är alla omnämnda i medeltida källor. Bjälösa omnämns år 1397 som Biaerghlöso, Högby skrivs år 1413 som Höghaby, Knivinge som Kniwinge år 1387, Glanstad omnämns år 1413 och Häckla skrivs år 1259 som Hoclom.

Samtliga byar genomgick laga skifte på 1800-talet och idag finns bara en eller ett par gårdar kvar på de gamla bytomterna. En by, Högby, uppvisar stora likheter med den gamla oskiftade byn, eftersom endast en gård fick utflyttningskyldighet. Ägo gränserna är i stort desamma och vägarna genom byn går i samma sträckning som 1700-talets kartor.

I övrigt är byarna intressanta på grund av sitt samband med fornlämningarna i området, medan bebyggelsen är av mindre kulturhistorisk betydelse.

Riksintresse för naturvården

Området sammanfaller i stora delar med riksintresse NE51 för naturvården. Det är ansamlingen av drumliner, de stäppartade torrängarna och det geologiskt intressanta skifferbrottet vid Knivinge som gör området till en mycket värdefull och skyddsvärd naturmiljö.

Skrafferad yta visar riksintresse för naturvården NE 51 Vreta kloster: Medgivande Lanmäteriet 1997. Ur GSD-Ekonomiska kartan diarienummer 507-97-884.

Riksintressets gränser

Riksintresseområdets gränser följer i detta arbete i stort de tidigare fastlagda. I nordvästra delen av riksintresset har Högberget med fornlämning 9 och 10, samt gravfältet fornlämning 8 tillfogats. I nordost har gränsen utökats så att Gullbergshögen (fornlämning 89), fornlämningsområdet vid Pålstorp (fornlämning 42, 74, 80) samt fornlämning 88 vid Hagegården innefattas.

De föreslagna gränserna motiveras framför allt av järnålderns bebyggelseenheter och upplevelsen av landskapet. Utsikten från gravfälten, mot de gamla bylägena och gravfälten på höjderna runt omkring ger en uppfattning om hur landskapet nyttjades från förhistorisk tid och fram till tiden för laga skifte på 1800-talet. Slutligen har Vreta klostrets kyrkskola från 1911 tagits med i riksintresset, med motiveringen att skolan utgör en av flera viktiga institutioner i det sockencentrum som Vreta kloster en gång utgjorde.

Svart heldragen linje visar den reviderade gränsen. Streckad grå linje är den äldre gränsdragningen. Medgivande Lantmäteriet 1997. Ur GSD-Ekonomiska kartan diarienummer 507-97-884.

Hur bevaras den riksintressanta kulturmiljön?

Riksintresset ligger i öppen fullåkersbygd med ett flertal höjdryggar (drumliner) och mellanliggande sänkor. Höjdryggarna utgör idag öppna betesmarker och i dessa finns ovanligt rika fornlämningsmiljöer. I övrigt är området präglad av dagens rationella jordbruk.

Landskapet i riksintresset är mycket känsligt för förändringar. Det största hotet mot kulturmiljön inom riksintresset är igenläggning av jordbruksmark, igenväxning av betesmarker (gravfält) samt omfattande exploateringar. För att bibehålla den öppna karaktären av jordbruksbygd är det av största vikt att de åkrar som finns idag brukas och att de gamla hagmarkerna hålls öppna genom betesdrift.

Skogsplanteringar bör inte förekomma inom riksintresset, då de skapar onaturliga barriärer i landskapet. Vid två ställen (fornlämning 15 i Håckla och vid Backgården i Knivinge) finns barrskogsplanteringar och dessa bryter markant landskapets böljande och öppna karaktären.

Det är av stor betydelse för upplevelsen av landskapet och det estetiska värdet att betesmarkerna med sina många fornlämningar hålls väl hävdade. Gravfälten vid Knivinge (fornlämning 11 och 12) håller på att växa igen. Gullbergshögen är idag igenväxt med träd, sly och buskar. Det är av största vikt att högen, med sitt öppna läge i landskapet, röjs fri från igenväxningsvegetation.

Större nybyggnadsprojekt är olämpliga inom riksintresset. Stora nya byggnader, vindkraftverk eller telemaster skulle bli ett alltför dominerande inslag i det öppna landskapet. Likaså kan en förändrad brukning av de öppna ytorna, som t ex en golfbana eller ny vägsträckning, helt förändra upplevelsen av denna tretusenåriga bygd.

Även smärre förändringar i landskapet kan medföra att viktiga kulturhistoriska lämningar försvinner. Om t ex stenmurar, äldre brukningsvägar, alleér, odlingsrösen och åkerholmar bryts upp, kommer en viktig del av det kulturhistoriska arvet och mångfalden i området att vara borta.

En av de vägar som bör bevaras i sin nuvarande sträckning är gamla landsvägen mellan Vreta kloster och Ledberg. Vägen återfinns i sin nuvarande sträckning på 1700-talets storskifteskartor (dock ej vid Rökinge). I kulturhistoriskt hänseende innebär det att vägen ej bör breddas, byggas på eller dikas allt för kraftigt.

När det gäller bebyggelsen i området ska förändringar föregås av kontakt med Länsstyrelsen eller Östergötlands läns museum. I detta öppna landskap kan förändringar av husens exteriör eller ett otraditionellt byggnadssätt märkbart förändra upplevelsen av kulturmiljön. Särskilt känslig är naturligtvis Vreta kloster by, med sin väl bevarade och sammanhållna bebyggelse. Här bör överhuvudtaget inga genomgripande förändringar av byggnadernas exteriör genomföras.

Vid planering av eventuell ny bebyggelse inom riksintresset ska hus lokaliseras till traditionella lägen för bebyggelsen. Spridd bebyggelse ska undvikas i öppna landskap. Ibland kan lämpliga tomter finnas i bykärnorna, då hus har flyttats i samband med gårdsammanslagningar eller vid 1800-talets laga skifte. Bebyggelsen ska anpassas till den lokala byggnadstraditionen vad gäller t ex proportioner, fasad- och takmaterial. Det är också av stor betydelse att byggnadens grund anpassas till markens lutning, inte tvärtom. Detta gäller även uppförande och placering av nya ekonomibyggnader.

Lagar som säkerställer riksintresset

I **Miljöbalken** 1 kap 1 § fastslås att lagen ska tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Vidare i 3 kap 6 § att områden som är av riksintresse för naturvården, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada natur- eller kulturmiljön. Miljöbalken rymmer också ett skydd för s k biotoper – alleér, odlingsrösen, stenmurar, åkerholmar, källor och våtmarker i jordbruksmark samt pilevallar. Arbetsföretag som kan skada skyddsvärda biotoper får inte utföras.

Kulturminneslagen (kap 1) slår fast att ”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.”

Kulturminneslagen (kap 2) skyddar alla fornlämningar och det är förbjudet att ”utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt skada en fast fornlämning”. Detta innebär att vid alla markingrepp, som ligger nära en fast fornlämning, kräver Länsstyrelsens tillstånd. Länsstyrelsen beslutar om en arkeologisk utredning eller förundersökning är nödvändig för att fastställa om fornlämning kommer att beröras eller ej. Om en tidigare okänd fornlämning påträffas under arbete, ska arbetet omedelbart avbrytas och Länsstyrelsen kontaktas. På Östergötlands länsmuseum i Linköping och Länsstyrelsen i Linköping kan man få hjälp med utdrag ur fornminnesregistret och kopior på ekonomiska kartan, där registrets fornlämningar markerats. Den tryckta ekonomiska kartan inte är dock inte fullständig vad gäller antalet fornlämningar. Dessutom är de synliga fornlämningarna bara en del av de fornlämningar som finns i området. Under mark döljer sig numera bortodlade gravar, boplatzlämningar och odlingsspår. Det visar inte minst av de arkeologiska fynd som gjorts vid undersökningar i närheten av riksintresset - vid Sjögestad och Blåsvädret. Även sådana fornlämningar är skyddade enligt lag. Mycket av den sten som syns i åkermarken kan t ex vara rester efter gravar.

Vad gäller nybebyggelse eller ombyggnad av befintlig bebyggelse anger **Plan- och bygglagen** (kap 3) att nya byggnader ”ska placeras och utformas på ett sätt som är lämpligt **med hänsyn** till stads- eller kulturlandskapsbilden och till natur- eller kulturvärdena på platsen. Byggnader ska ha en yttre form och färg som är lämplig för byggnaderna som sådana och ge en god helhetsverkan”. Vidare sägs att ”tillbyggnader, ombyggnader och andra ändringar av en byggnad skall utföras **varsamt** så att byggnadens särdrag och dess

byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara”.

Enligt plan- och bygglagen (kap 1 och 4) ska varje kommun ha en aktuell **översiktsplan**. I översiktsplanen ska anges hur kommunen avser att tillgodose riksintressena. Särskilda **områdesbestämmelser** kan användas för att skydda kulturmiljön inom riksintresset. För rådgivning i byggnadsärenden kan man, förutom till Linköpings kommuns bygglovkontor, vända sig till Östergötlands länsmuseum i Linköping.

Alla **kyrkobyggnader** (tillkomna före 1940, samt några till) och kyrkotomter omfattas av kulturminneslagen. Kyrkobyggnader får inte förändras utan tillstånd från Länsstyrelsen. Detta gäller också klockstaplar. Kyrkogårdar och begravningsplatser skall vårdas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

Vårdplaner

Vårdplan finns upprättad för fornlämningsområdet vid Ekbacken väster om Vreta kloster by (fornlämning 26-29, 97, 180-184). Området hävdas med nötkreatursbete, utom en del av gravfältet som är frånhägnat p g a ekplantering. Vården består av röjning, slätter samt bete. (Vårdplan nr 123)

Litteratur och andra källor

- Curman S. Renovering av Vreta kloster kyrka. I Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum. 1966-1967.
- Damell D Linköpingsbygden under förhistorisk tid. Linköpings historia, del 1. Linköping. 1976.
- Damell D. och Nilsson C. En östgötsk hällkista. Artikel i Tor 1972-73.
- Gustavi P Vreta kloster under tusen år. Ansgarsmissionen. Vadstena. 1998.
- Jönsson S Östergötlands största stensättning. I Meddelanden från Östergötlands länsmuseum. 1981.
- Nordén A. Östergötlands bronsålder. Norrköping. 1925.
- Nordenskjöld C. F. Östergötlands Minnesmärken. Gullbergs härad. 1880. I Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening. 1945-47.
- Ridderstad A. Östergötlands beskrivning. 1917.
- Karlsson A. -Mitnitzky B Fossila åkrar vid Håckla. Kulturgeografiska institutionen. Stockholm. 1961
- Linköpingsbygden I serien Linköpings historia. Linköping. 1987
- Redelius G. Kungamakt och kyrkobyggande i Östergötland. Stockholm. 1972.
- Tagesson G. Vreta klostrets kyrka. Linköpings stifts kyrkor. 1993.
- Tagesson G. Vreta and Bro. Magnates and Bishops in a District of Östergötland. 1997.
- Tham W. Beskrifning öfver Linköpings län. 1854-55. Falköping. 1994.
- Widegren, P.D Ny beskrifning öfver Östergötland 1. 1817

Inventeringar

Inventering av fasta fornlämningar, 1928.

von Malmborg, B. Specialkarta. 1929.

Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering. 1980-81. Ek.kartan blad 085 66.

Kulturhistorisk byggnadsinventering till stöd för energisparplaneringen i befintlig bebyggelse, Linköpings kommun. Östergötlands läns museum. 1986.

Akter i Lantmäteriet, Linköping

Vreta kloster sn.

Akt 3	Bjälösa by. Arealavmätning, 1688.
Akt 7	Bjälösa by. Arealavmätning, 1693.
Akt 8	Knivinge by. Arealavmätning, 1692-94.
Akt 10	Glanstad by. Arealavmätning, 1696.
Akt 11	Vreta klosters by. Arealavmätning, 1696.
Akt 13	Klosterträdgården. 1696.
Akt 17	Vreta klosters by m fl. Arealavmätning, 1709.
Akt 33	Knivinge by. Storskifteskarta, 1766-67.
Akt 37	Häckla by. Storskifteskarta, 1768-69.
Akt 42	Högby. Storskifteskarta, 1772-73.
Akt 45	Vreta klosters by. Storskifteskarta, 1773-74.
Akt 101	Högby. Laga skifteskarta, 1845-48
Akt 107	Vreta klosters by. Laga skifteskarta, 1818-21

Ekonomiska kartan blad 085 66

Häradskartan, Gullbergs härad. 1878.

**Fornlämningar enligt Riksantikvarieämbetets fornminnesregister
Vreta Kloster sn, kartblad nr 085 66**

8. Gravfält (23 runda stensättningar) och skålgropar (4)
9. Hög
10. Hög och 4 stensättningar
11. Gravfält (1 hög, 3 kvadratiska och 37 runda stensättningar) samt skålgropar (9)
12. Gravfält (27 runda stensättningar) och skålgropar (4)
14. Gravfält (9 högar, 195 runda och 3 kvadratiska stensättningar) samt skålgropar (3) och fossil åkermark
15. Gravfält (4 högar, 11 runda och 2 kvadratiska stensättningar)
16. Hög
18. Gravfält (6 högar, 1 kvadratisk och 29 runda stensättningar) samt skålgropar (2)
19. Gravfält (1 domarring, 4 högar och 12 runda stensättningar)
20. Gravfält (5 högar och 2 runda stensättningar)
21. Gravfält (1 hög, 1 kvadratisk och 14 runda stensättningar)
22. Gravfält (2 högar och 8 runda stensättningar)
23. Stensättning (1)
25. Stensättning (1)
26. Gravfält (3 kvadratiska och 20 runda stensättningar)
27. Gravfält (1 kvadratisk och 4 runda stensättningar)
28. Stensättning och hålväg
30. Gravfält (1 hög och 9 runda stensättningar) samt skålgropar (3)
32. Stensättningar (2 runda)
33. Stensättning (rund)
34. Stensättningar (1 kvadratisk, 3 runda), stensträng samt skålgropar (3)
35. Plats för skålgropsförekomst, (det jordfasta blocket är nu bortsprängt)
42. Hög, samt stensättning (1 rund)
50. Lämnings efter Vreta Kloster. Klosterområde med klosterkyrka, magasin, ruiner av klosterbyggnader samt dolda medeltida lämningar.
51. Hög
52. Hög
65. Plats för numera bortplöjd hög. Troligen med hällkista.
71. Stensättningar (3 runda)
74. Gravfält (5 högar och 15 runda stensättningar)
78. Stensättning, numera borttagen. I graven påträffades ett eneggat svärd invid skelett.
80. Hög, stensättningar (1 rund, 2 höglignande) samt odlingsterasser
81. Stensättning (1 rund), numera borttaget gravfält samt byläge. Gravfältet undersöktes 1953-55 och bestod av 20 brandgravar och 4 skelettgravar. Byläget markerar Bergs by som förr låg på denna plats - år 1773 fanns här 6 boningshus. Stensättningen ligger kvar.
84. Stensättning (kvadratisk)
88. Område med odlingssten, rester efter gravar?
89. Gullbergshögen

- 97. Skålgropar (1+5)
- 98. Skålgropar (3+8+2)
- 99. Skålgropar (1+4+5)
- 100. Stensättningsliknande lämning
- 101. Stensättning (2 runda), samt skålgropar (2+1)
- 102. Skålgropar (1+2+1)
- 105. Fyndplats för skafthålsyxa
- 106. Stensättningsliknande lämning
- 107. Knivungeberget, dagbrott och slagghvarp
- 111. Stensättning (troligen rund ursprungligen)
- 112. Skålgropar (4+1)
- 113. Stensättning (höglignande)
- 126. Stensättning?
- 127. Byläge. Inom det streckade området har Bjälösa by legat.
- 141. Stensättning?
- 144. Skålgropar (3)
- 153. Numera borttagen stensättning. Undersöktes år 1927 varvid ett skelett, ett eneggat järnsvärd, eneggad kniv och hästtänder påträffades.
- 177. Hög (rest av)
- 178. Skålgropar (2)
- 179. Skålgropar (2)
- 180. Stensättning, osäker
- 181. Skålgropar (1)
- 182. Skålgropar (4)
- 183. Skålgropar (6)
- 184. Skålgropar (1)
- 185. Skålgropar (1)
- 187. Skålgropar (2)
- 191. Hög, stensättningsliknande. Undersökt 1989 varvid brända ben påträffades. Möjligt att ett gravfält är beläget i anslutning till högen och V om denna. I SV och NÖ finns två jordkällare som möjligen kan vara inbyggda i förstörda gravar.